

УДК 342.72/.73:342.78

**МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА
КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ В
ПРОЦЕДУРІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ
ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО
СТАНУ В УКРАЇНІ****Ірина БЕРЕСТОВА**доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітникНауково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)<https://orcid.org/0000-0001-6345-3566>

Стаття присвячена розкриттю теоретичних засад і практичних аспектів впливу міжнародних стандартів та конституційних гарантій в процедурі обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні.

Основні результати дослідження. Доведено, що обмеження прав і свобод людини та громадянина – це передбачений Конституцією та законами України режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих Основним Законом України прав і свобод в інтересах забезпечення прав особи та прав інших людей, а також забезпечення національної безпеки і оборони України. Констатовано, що обмеження прав і свобод людини і громадянина допустиме лише за умови що це прямо передбачено Основним Законом України і узгоджується з нормами міжнародного права. При дотриманні вказаних вимог обмеження прав і свобод вважаються правомірними. За результатами аналізу міжнародно-правових актів зроблено висновок, що обмеження прав і свобод включають в себе вимоги (критерії), які визначають: 1) правову основу (нормативну базу) обмежень; 2) мету обмежень; 3) підстави обмежень (обставини, що викликають їх необхідність); 4) перелік прав і свобод, які не

UDC 342.72/.73:342.78

**INTERNATIONAL STANDARDS AND
CONSTITUTIONAL GUARANTEES
IN THE PROCEDURE OF
RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS
UNDER THE CONDITIONS OF
MARITAL STATUS IN UKRAINE****Berestova, Iryna E.**Doctor of Law Sciences, Professor,
Chief ResearcherAcademician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

The article is devoted to the disclosure of the theoretical foundations and practical aspects of the influence of international standards and constitutional guarantees in the procedure for restricting human rights under martial law in Ukraine. The main results of the study. It is proved that restriction of human and civil rights and freedoms is a regime of temporary general or specific individual suspension or narrowing of the scope of rights and freedoms defined and guaranteed by the Basic Law of Ukraine in the interests of ensuring the rights of a person and the rights of other people, as well as ensuring national security and defense of Ukraine, as provided for by the Constitution and laws of Ukraine. It is stated that restriction of human and civil rights and freedoms is permissible only if it is expressly provided for by the Fundamental Law of Ukraine and is consistent with international law. If these requirements are met, restrictions on rights and freedoms are considered lawful.

Based on the analysis of international legal acts, the author concludes that restrictions on rights and freedoms include requirements (criteria) which determine: 1) the legal basis (regulatory framework) of restrictions; 2) the purpose of restrictions; 3) the grounds for restrictions (circumstances that necessitate them); 4) the list of

підлягають жодним обмеженням; 5) принципи запровадження обмежень; 6) порядок запровадження обмежень; 7) характер і зміст обмежень; 8) права і свободи, що можуть бути обмежені.

Виділено критерії обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина (в інтересах національної безпеки держави у мирний час, у разі запровадження воєнного або надзвичайного стану): а) нормативне закріплення можливості запровадження обмежень (Конституція та закони України); б) тип загрози (особливості застосування обмежень залежно від виду загрози); в) законні підстави (легітимна мета) – втручання в права повинно мати певну основу в національному законодавстві (інтереси національної безпеки та територіальної цілісності, інтереси громадської безпеки, інтереси економічного добробуту країни); г) необхідність запровадження обмежень в демократичному суспільстві; г) пропорційність та співмірність – застосовані обмеження мають відповідати меті; д) тривалість (строковість) – обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина повинно бути окреслене часовим проміжком (протягом якого строку на всій території держави або на певній його частині будуть діяти обмеження); е) спосіб обмеження (конкретизація на рівні закону заходів щодо обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина).

Ключові слова: конституція, міжнародні стандарти прав людини, право на судовий захист, процедура захисту прав, загальні обмеження прав і свобод людини, конкретно-індивідуальні обмеження прав людини

Повномасштабне вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року в Україну, що було розпочате ще в лютому 2014 року призвело до небезпеки нівелювання фундаментальних прав і свобод людини і громадянина. Априорно постало питання про те, що правила, що формувалися десятиліттями у цивілізованому світі припиняють існувати. Міжнародний правовий порядок виявився безсилим перед новими викликами і сьогодні ми є свідками формування нових тенденцій у міжнародній політиці та нових механізмів виходу з критичних станів [2, с. 12]. Нові страшні реалії поставили під загрозу базові людські права, насамперед право на життя, вільний вибір місця проживання та свободу пересування, інші основоположні

rights and freedoms that are not subject to any restrictions; 5) the principles of restrictions; 6) the procedure for imposing restrictions; 7) the nature and content of restrictions; 8) the rights and freedoms that may be restricted.

The author identifies the criteria for restrictions on constitutional rights and freedoms of man and citizen (in the interests of national security of the State in peacetime, in case of martial law or a state of emergency): a) statutory provision of the possibility of restrictions (the Constitution and laws of Ukraine); b) type of threat (specifics of restrictions depending on the type of threat); c) legal grounds (legitimate purpose) - interference with rights should have a certain basis in national legislation (interests of national security and territorial integrity, interests of public security, the interests of the country's economic well-being); d) the need to introduce restrictions in a democratic society; e) proportionality and proportionality – the applied restrictions must correspond to the purpose; e) duration (duration) – the restriction of the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen must be defined by a time period (during which period the restrictions will apply on the entire territory of the state or on a certain part of it); e) method of limitation (specification at the legal level of measures to limit the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen).

Keywords: constitution, international human rights standards, right to judicial protection, procedure for the protection of rights, general restrictions on human rights and freedoms, specific and individual restrictions on human rights

права людини, які початково реалізуються в цивільній площині і підлягають цивільному регулюванню, але при цьому залишаються правами і свободами з конституційною охороною.

Права і свобод людини і громадянина у будь-яких умовах життя і розвитку держави мають забезпечуватися, однак ступінь такого забезпечення й захисту в реальній площині на жаль розбивається об сумні реалії. В юридичній площині сьогодні такими реаліями слід визнати підстави і порядок, та в цілому процес гарантій існування, забезпечення й захисту основоположних прав людини і громадянина (що мають насамперед цивільну природу та реалізують у позакримінальній сфері) в умовах правового режиму воєнного стану. Такий правовий режим характеризується істотними конституційними особливостями та ґрунтується на обов'язку дотримуватися міжнародних стандартів у сфері прав людини.

До заявленої наукової проблеми періодично зверталися та здійснили ґрунтовний внесок О. Андрієвська, Л. Демідова, О. Косілова, С. Кузніченко, С. Магда, О. Поєдинок, І. Проць, О. Процьок, М. Савчин, С. Сергєєва, О. Скрипнюк, Т. Слінько та інші. Утім у форматі визначення теоретичних засад і практичних аспектів впливу міжнародних стандартів та конституційних гарантій обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні не тільки як відповідного правового підґрунтя, а й їх ролі в забезпеченні належної правової процедури до цієї проблеми мало хто звертався, що і спробуємо заповнити в межах цієї наукової статті.

Відтак, метою статті визначаємо теоретичних засад і практичних аспектів впливу міжнародних стандартів та конституційних гарантій в процедурі обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правові засади введення правового режиму воєнного стану. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 106 Конституції України державна незалежність, національна безпека і правонаступництво держави забезпечується Президентом України. Згідно з ч. 1 ст. 106 Основного Закону України Президент України вносить до Верховної Ради України приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України (п. 20).

У свою чергу Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 квітня 2015 року № 389-VIII [13] (далі – Закон № 389-VIII) визначає воєнний стан як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 1).

Стаття 2 Закону № 389-VIII, зокрема, встановлює правові основи введення воєнного стану є Конституція України, цей Закон та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України із зазначенням обґрунтуванням необхідності введення воєнного стану, визначення ряду заходів та інші питання, що випливають із ст. 6 та Закону № 389-VIII загалом.

Також Закон № 389-VIII передбачає обов'язок України відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права у разі введення воєнного стану негайно повідомити через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому пакті, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення (частина перша); у повідомленні зазначається також дата припинення дії відповідних відхилень від зобов'язань, передбачених Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (ч. 2 ст. 24).

Відповідно до ч. 1 ст. 8 Закону № 389-VIII в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі

їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, заходи правового режиму воєнного стану.

Стаття 20 Закону № 389-VIII наголошує на тому, що правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану визначаються відповідно до Конституції України та цього Закону (частина перша); в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені ч. 2 ст. 64 Конституції України (частина друга); у процесі трудової діяльності осіб, щодо яких запроваджена трудова повинність, забезпечується дотримання таких стандартів, як мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, врахування стану здоров'я особи тощо; на час залучення працюючої особи до виконання трудової повинності поза місцем її роботи за трудовим договором за нею після закінчення виконання таких робіт зберігається відповідне робоче місце (посада) (ч. 3).

Закон № 389-VIII також містить положення, згідно з якими правовий статус іноземців та осіб без громадянства, юридичних осіб іноземних держав, які перебувають на території України під час дії воєнного стану, визначається Конституцією та законами України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 21); введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання; будь-які спроби використати введення воєнного стану для захоплення влади тягнуть за собою відповідальність згідно із законом (ст. 22).

Крім того Закон № 389-VIII передбачає (тобто допускає) примусове відчуження майна, що перебуває у приватній або комунальній власності, в умовах правового режиму воєнного стану, якщо не було здійснено попереднє повне відшкодування вартості такого майна, тягне за собою наступне повне відшкодування його вартості в порядку, визначеному законом (ч.1 ст. 23).

Правове підґрунтя обмеження прав і свобод людини і громадянина. Обмеження прав і свобод людини і громадянина можливі тільки на підставі Конституції України, законів України та міжнародно-правових актів. У міжнародно-правових актах, які передбачають можливість обмеження прав людини, використовується декілька термінів, що відображають дане явище.

Так, у Загальній декларації прав людини 1948 року (п. 2 ст. 29) [7], Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року (ст. 4) [9], Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ від 29 червня 1990 року (ст. 24) [5] вживається термін «обмеження»; у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (ст. 4) [10] – «відступ від своїх зобов'язань», в Американській конвенції про права людини від 22 листопада 1969 року (ст. 27) [1] – термін «призупинення гарантій», а в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) – «обмеження» (ст. 9,10,11, 18) і «відступ від своїх зобов'язань» (ст. 15) [8].

У зазначених документах наголошується, що реалізація людиною прав не повинна обмежуватися. Однак, ці акти встановлюють чіткі обґрунтування, конкретні межі запровадження в окремих випадках обмежень прав і цілі можливих відступів від тих прав, які захищені міжнародними угодами. З одного боку, це дозволяє державі, посилаючись на дію відповідних міжнародно-правових норм, запроваджувати вимушені обмеження щодо реалізації деяких прав, а з іншого – захищає громадян від свавільних дій держави щодо обмеження їх прав. Також ключовим в наведених актах є також те, що вони обов'язково містять вказівку на правову основу та мету запровадження обмежень прав і свобод людини.

Зокрема, ст. 4 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року зазначає, що: держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що відносно користування тими правами, що їх та чи інша держава забезпечує відповідно до цього Пакту, дана держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише

остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року використовує систему закріплення обмежень у нормах статей, що гарантують саме право, тим самим досягається диференціація цілей і способів обмежень прав. Наприклад, ст. 12 цього Пакту проголошує право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання та водночас містить застереження, що вказані права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними у цьому Пакті.

Разом з тим положення міжнародно-правових актів забороняють надмірне використання «обмежувальних» положень, які призводять до знищення того чи іншого права. Так, ст. 5 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року передбачає, що ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних в цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті. Відновлення нормальних умов, коли може бути знову забезпечено всебічне додержання положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, має бути головною метою держави-учасниці, яка відступає від своїх зобов'язань.

Першим за історію незалежної України глобальним документом про відступлення від норм міжнародних договорів стала Заява «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», схвалена Постановою ВР від 21.05.2015 року № 462-VIII. У зв'язку із початком збройної агресії російської федерації було ухвалено низку змін до законів, у яких довелось відступити від зобов'язань, визначених п. 3 ст. 2, ст. ст. 9, 12, 14 та 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. ст. 5, 6, 8 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Ці обмеження, про які МЗС доручили поінформувати Генсека ООН, запроваджувалися до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, керованих, контрольованих і фінансованих російською федерацією, російських окупаційних військ, їх військової техніки з території України, відновлення повного контролю України за державним кордоном України, відновлення конституційного ладу та порядку на окупованій території України. 12 серпня 2014 року було ухвалено Закон «Про внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» щодо превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години». Відповідно до нього в районі проведення довготривалої антитерористичної операції, як виняток, може здійснюватися превентивне затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години, але не більше ніж на 30 діб, за згодою прокурора та без ухвали суду. Застосування норм цього Закону зумовило необхідність відступу України від зобов'язань, визначених п. 3 ст. 2, ст. ст. 9 та 14 Пакту та ст. ст. 5, 6 та 13 Конвенції [4].

Надалі, Постановою Кабінету Міністрів України від 19.04.2017 № 281 утворено Міжвідомчу комісію з питань відступу України від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (Пакт) та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція) (Міжвідомча комісія) [14]. Також, на виконання домовленостей, досягнутих під час зазначеного засідання, та за результатами аналізу норм Закону України від 18.01.2018 № 2268-VIII «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» Мін'юстом спільно із заінтересованими органами влади підготовлено позицію щодо необхідності подальшого відступу від окремих зобов'язань за Пактом та Конвенцією [11] для інформування Генерального секретаря Ради Європи та Генерального секретаря ООН [3].

Отже, обставиною для виправдання відступу держави від своїх міжнародних зобов'язань у сфері прав людини є стан необхідності. Крім того, заходи, що вживаються в межах відступу від положень міжнародних актів, повинні мати виключний і тимчасовий характер. Це стосується будь-яких обмежень, яку б мету вони не переслідували і якими б значними загрозами суспільним інтересам не зумовлювалися.

З позицій Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) «суспільна небезпека, яка загрожує життю нації» означає «виняткову кризову ситуацію або надзвичайну ситуацію, яка впливає на усе населення і становить загрозу для усталеного життя громади, що формує Державу» (Lawless проти Ірландії (№ 3), § 28). Надзвичайна ситуація повинна фактично існувати або бути неминучою; криза, що стосується лише конкретного регіону Держави, може прирівнюватись до суспільної небезпеки, яка загрожує «життю нації» (див., наприклад, відступи від зобов'язань стосовно Північної Ірландії у справі Ірландія проти Сполученого Королівства, § 205, і щодо Південно-Східної Туреччини у справі Aksoy проти Туреччини, § 70); і криза чи загроза повинні бути винятковими в тому розумінні, що звичайні заходи або обмеження, дозволені Конвенцією для забезпечення громадської безпеки, здоров'я і порядку, є явно недостатніми (Данія, Норвегія, Швеція та Нідерланди проти Греції («Грецька справа»), звіт Комісії, § 153) [12].

Положення міжнародно-правових актів у сфері прав людини містять приписи щодо відступу від зобов'язань в особливий період.

Зокрема, у частині першій статті 15 Конвенції визначено, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Проте не допускається відступ від статті 2 (право на життя), крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей (заборона катувань), 4 (пункт 1 (заборона рабства)) і 7 (ніякого покарання без закону).

У статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року вказано, що під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження (пункт 1).

Однак, Міжнародні пакти про громадянські і політичні права та про економічні, соціальні і культурні права 1966 року передбачають перелік прав людини, які не підлягають обмеженням за жодних умов. Зокрема, п. 2 ст. 4 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року забороняє відступати від наступних статей: ст. 6 (право на життя); ст. 7 (заборона катувань або жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки чи покарання, а також медичних чи наукових дослідів без вільної згоди особи); п. п. 1 і 2 ст. 8 (заборона рабства, работоргівлі й утримання в підневільному стані); ст. 11 (заборона позбавлення волі на підставі неможливості виконати якесь договірне зобов'язання); ст. 15 (принцип законності в галузі кримінального законодавства: кримінальна відповідальність і покарання повинні визначатися ясними й чіткими положеннями тільки того законодавства, яке діяло й застосовувалося в момент вчинення діяння чи порушення, за виключенням випадків, коли прийняте пізніше законодавство встановило легше покарання); ст. 16 (визнання правосуб'єктності кожної людини); ст. 18 (свобода думки, совісті й релігії); ст. 21 (визнання права на мирні збори); ст. 22 (право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів).

Стосовно держав-учасниць Другого Факультативного протоколу до Пакту про громадянські і політичні права 1966 року цей самий принцип діє стосовно зобов'язання скасувати смертну кару, закріпленого в ст. 6 Протоколу [6].

Аналогічні за змістом вимоги містяться й у Сіракузьких принципах тлумачення обмежень

і відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [16] (далі – Сіракузькі принципи).

У пункті 6 розділу А частини I Сіракузьких принципів сказано, що жодні обмеження не повинні застосовуватися з іншою метою, ніж та, для якої вони запроваджені, тобто межею обмежень виступає поставлена перед самими обмеженнями мета. У переліку інших меж зазначається сумісність обмеження з іншими правами та питання національної безпеки. Зокрема, п. 29 розд. В ч. I Сіракузьких принципів передбачає, що національна безпека може використовуватися для виправдання заходів, що обмежують деякі права, і лише в тих випадках, коли вони приймаються для захисту існування держави, її територіальної цілісності або політичної незалежності від застосування сили чи загрози її застосування. На інтереси національної безпеки не можна посилалися в якості підстави для запровадження обмежень з метою попередження лише локальної чи відносно ізольованої загрози правопорядку (п. 30 розд. В ч. I); інтереси національної безпеки не можуть використовуватися як привід для запровадження невизначених чи свавільних обмежень, на них можна посилалися лише в тих випадках, коли наявні адекватні гарантії та ефективні засоби захисту від зловживань (п. 31 розд. В ч. I) [16].

За п. 1 ст. 52 Хартії основоположних прав Європейського Союзу 2000 року (далі – Хартія ЄС) будь-яке обмеження прав і свобод, що визначаються цією хартією, повинне здійснюватися на підставі закону з повагою до сутності цих прав та свобод. Застосовані за принципом пропорційності обмеження можуть бути встановлені тільки тоді, коли вони є необхідними та відповідають цілям і загальним інтересам, які визнані Європейським Союзом, або потребі захистити права і свободи інших осіб (абз. 13 пп. 2.3 п. 2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду У країни від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015) [15].

ЄСПЛ наголошує на тому, що повноваження держави в аспекті визначення заходів, яких вимагає гострота становища не є необмеженими. ЄСПЛ має право виносити рішення щодо того, чи вийшли держави за «межі, яких вимагає гострота» кризи. При цьому, визначаючи, чи вийшла держава за такі межі, ЄСПЛ приділяє належну увагу таким факторам, як характер прав, що постраждали у зв'язку з відступом від зобов'язань, обставини, що призводять до виникнення надзвичайної ситуації, та її тривалість.

Аналіз цих факторів здійснюється шляхом розгляду ЄСПЛ, зокрема, таких питань:

«чи було б звичайне законодавство достатнім, щоб впоратися із загрозою, що спричинена суспільною небезпекою (Lawless проти Ірландії (№ 3), § 36; Ірландія проти Сполученого Королівства, § 212);

чи є заходи дійсною реакцією на надзвичайну ситуацію (Brannigan та McBride проти Сполученого Королівства, § 51);

чи були заходи використані з тією метою, для якої вони були санкціоновані (Lawless проти Ірландії (№ 3), § 38);

чи є відступ від зобов'язань обмеженим за сферою охоплення і причинами, наведеними в його обґрунтування (Brannigan та McBride проти Сполученого Королівства, § 66);

чи були передбачені гарантії проти зловживань (там само, §§ 216-219; Lawless проти Ірландії (№ 3), § 37; Brannigan та McBride проти Сполученого Королівства, §§ 61-65; Aksoy проти Туреччини, §§ 79-84);

важливість права, яке опинилося під загрозою, і більш широка мета судового контролю над втручанням у таке право (там само, § 76);

чи був судовий контроль заходів практично можливим (там само, § 78; Brannigan та McBride проти Сполученого Королівства, § 59);

пропорційність заходів, та чи передбачали вони будь-яку невинуватну дискримінацію (А. та інші проти Сполученого Королівства [ВП], § 190) [12].

Відповідно до п. 3 ст. 15 Конвенції будь-яка Висока Договірна Сторона, використовуючи право на відступ від своїх зобов'язань, у повному обсязі інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а

положення Конвенції знову застосовуються повною мірою.

Відповідно до положень п. 39 роз. А ч. II Сіракузьких принципів держава-учасник може приймати заходи для відступу від своїх зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права відповідно до ст. 4 (далі – «заходи відступу») лише в тому випадку, коли воно стикається із ситуацією виключної і фактичної небезпеки або такої, що насувається та яка загрожує життю нації.

Загрозою життю нації є така загроза, яка: а) стосується всього населення, а також або усієї, або частини території держави; б) загрожує фізичній цілісності населення, політичній незалежності або територіальній цілісності держави, або існуванню, або нормальному функціонуванню закладів, життєво необхідних для забезпечення захисту прав, які визнаються Пактом.

Сіракузькі принципи зазначають, що внутрішній конфлікт та безлад, які не несуть істотної та безпосередньої загрози життю нації, не можуть виправдовувати злочини у відповідності до ст. 4 (п. 40 роз. А ч. II); економічні труднощі як такі не можуть виправдовувати заходи по відступу від зобов'язань (п. 41 роз. А ч. II); жорсткість, тривалість та географічні масштаби будь-яких заходів щодо відступу мають бути лише такими, які суворо необхідні для протидії загрози життю нації та співмірні її характеру та ступеню (п. 51 роз. С ч. II); той чи інший захід не є суворо необхідним у відповідності з гостротою ситуації, якщо звичайні заходи, які є допустимими згідно з конкретними обмежувальними положеннями Пакту, були б достатніми для протидії загрози життю нації (п. 53 роз. С ч. II); принцип суворості необхідності застосовується об'єктивним чином. Кожен захід має бути спрямований на протидію фактичній, явній, такій, що існує або насувається, загрози та не може вводиться лише через побоювання виникнення потенційної небезпеки (п. 54 роз. С ч. II); при визначенні того, чи дійсно заходи щодо відступу суворо обумовлені гостротою становища, думка національної влади не може розглядатися як безумовна (п. 57 роз. С ч. II) [16].

Конституційні засади обмеження прав і свобод людини і громадянина. Повертаючись до конституційного регулювання, слід нагадати, що Україна є демократичною, правовою державою, у якій визнається і діє принцип верховенства права (ст. 1, ч. 1 ст. 8 Основного Закону України). Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. За умов неухильного додержання Конституції та законів України, відсутності реальних або потенціальних загроз національним інтересам України діє звичайний режим здійснення державної влади, коли державні органи функціонують кожен у межах своїх конституційно та законодавчо визначених повноважень.

Завдання забезпечення прав і свобод громадян набуває особливого значення в період дії особливих правових режимів – при введенні режиму воєнного стану, коли нормальне функціонування суспільства і держави внаслідок тих чи інших причин стає неможливим. Введення режиму воєнного стану в державі (у 2022 році) або в окремій її місцевості (наприклад, у 2018 році) неминуче супроводжується тимчасовим обмеженням прав і свобод людини та громадянина. Ці обмеження ставлять на меті відновлення незалежності і суверенітету, правового, економічного або політичного ладу, який дозволить індивіду та суспільству в цілому реалізовувати свої права і свободи в тому обсязі і на тих умовах, які існували до виникнення обставин, що стали підставою для введення режиму воєнного стану.

Так, у частині першій ст. 64 Основного Закону України закріплено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Відповідно до частини другої ст. 64 Конституції України в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень; не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені ст. с. 24 (рівність конституційних прав і свобод громадян та рівність перед законом), 25 (право на

громадянство), 27 (право на життя, право на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань), 28 (право на повагу до гідності), 29 (право на свободу та особисту недоторканність), 40 (право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів), 47 (право на житло), 51 (право на шлюб за вільної згоди жінки і чоловіка), 52 (право на рівність дітей у своїх правах незалежно від походження), 55 (право на захист прав і свобод у судовому порядку), 56 (право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень), 57 (право знати свої права та обов'язки), 58 (право не відповідати за діяння, які не час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення), 59 (право на правову допомогу), 60 (право не виконувати явно злочинне розпорядження чи наказ), 61 (право не бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те ж саме правопорушення), 62 (презумпція невинуватості), 63 (право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист) цієї Конституції. Конституційне закріплення такого переліку відображає прагнення захистити ті права і свободи, які мають забезпечуватися за будь-яких обставин, в тому числі при введенні воєнного та надзвичайного стану.

Отже, обмеження прав людини може бути: 1) загальним; 2) конкретно-індивідуальним [17].

У першому випадку обмеження прав людини і громадянина є наслідком настання певного правового режиму чи стану, пов'язаного з потребами захисту національної безпеки і оборони. Так, в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватись окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Порядок, строки та процедура обмеження прав людини і громадянина у цьому випадку визначаються чинним законодавством України, про що вже було зазначено вище.

У другому випадку обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина має конкретно-індивідуальний характер. Метою відповідних обмежувальних заходів щодо тієї чи іншої людини є забезпечення конституційних прав і свобод інших людей. До того ж конкретно-індивідуальні обмеження прав людини можуть стати наслідком застосування до людини процесуальних дій кримінального, адміністративного, дисциплінарного характеру тощо.

Конкретно-індивідуальний характер обмеження прав і свобод людини і громадянина зумовлює звернутися до проблеми взаємодії ст. 55, якою гарантується право особи на захист прав судом та інші види захисту її прав уповноваженими органами і ст. 64 Конституції України. Нагадаємо, що право на судовий захист залишається непорушеним, у зв'язку із відсутністю ст. 55 у вичерпному переліку статей Основного Закону України в його ч. 2 ст. 64.

У цьому випадку може виникнути колізія, яким чином діяти суду у випадку, коли матеріальне право, що підлягає конституційній охороні, може бути обмежене у період воєнного часу, а порядок його захисту, насамперед судовий, – ні. Наприклад, трудові права особи, що гарантуються ст. 43 Конституції України, однак відсутні у вичерпному переліку прав, що не можуть бути обмежені у період воєнного стану, тобто обмеження їх законодавчо допускається.

З цього приводу слід зауважити на такому. У Рішенні від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015 Конституційний Суд України зазначив, що: «Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що держава має право встановлювати певні обмеження права осіб на доступ до суду; такі обмеження мають переслідувати легітимну мету, не порушувати саму сутність цього права, а між цією метою і запровадженими заходами має існувати пропорційне співвідношення (пункт 57 Рішення у справі „Ашингдейн проти Сполученого Королівства» від 28 травня 1985 року, пункт 96 Рішення у справі „Кромбах проти

Франції» від 13 лютого 2001 року). Таким чином, згідно з Конституцією України допускається можливість обмеження права на апеляційне та касаційне оскарження рішення суду (пункт 8 частини третьої статті 129), однак воно не може бути свавільним та несправедливим. Таке обмеження має встановлюватися виключно Конституцією та законами України; переслідувати легітимну мету; бути обумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим. У разі обмеження права на оскарження судових рішень законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію права на судовий захист і не порушувати сутнісний зміст такого права» (абз. 2, 3 пп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015) [15].

На наш погляд, в умовах воєнного стану для розв'язання можливої конкуренції і встановлення балансу між загальними обмеженнями і конкретно-індивідуальними, ст. 55 Конституції України може взаємодіяти з іншими нормами Конституції, що закріплюють права і свободи людини і громадянина як певним чином процедурна норма, якою встановлюються гарантії і варіанти захисту прав кожного. При цьому конкретне конституційне право, яке порушене і потребує захисту, має самостійне конституційне закріплення. Тобто у такому випадку конституційна норма, якою закріплюється закріплене конституційною нормою виступатиме матеріальною нормою, а відтак допустимість їх обмеження опосередковується ч. 2 ст. 64 Конституції України.

Конституція України встановила обмеження щодо реалізації деяких прав і свобод людини і громадянина з урахуванням вимог міжнародно-правових актів.

Так, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію обмежується законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, яка одержана конфіденційно, або для підтримки авторитету і неупередженості правосуддя (ст. 34); здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення, захисту прав і свобод інших людей (ст. 35). З тих самих підстав може бути обмежене право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36). Конституційно встановлюються обмеження щодо права на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 39).

Усі ці обмеження обґрунтовані необхідністю забезпечення охорони конституційного ладу, національної безпеки, прав і свобод людини і громадянина, що є виправданим з огляду на частину першу ст. 17 Конституції України, відповідно до якої захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Конституція України передбачає обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина у таких, зокрема, випадках:

– за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановленому законом: 1) право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); 2) таємниця листування (ст. 31);

– за вмотивованим рішенням суду: 1) недоторканність житла (ч. 1 ст. 30); 2) право приватної власності (стаття 41);

– на підставі закону: 1) недоторканність житла (ч. 2 ст. 30); 2) право на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (ч. 2 ст. 32); 3) свобода пересування (ст. 33); 4) право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч. 3 ст. 34); 5) членство у політичних партіях та професійних спілках (ч. 2, 3 ст. 36);

– в інтересах національної безпеки, надзвичайного стану, економічного добробуту, громадського порядку та прав людини: 1) право на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (ч. 2 ст. 32); 2) право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч. 3 ст. 34); 3) право на свободу

об'єднань у політичні партії та громадські організації (ст. 36); 4) право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41).

Отже, права людини і громадянина в Україні можуть обмежуватися тільки у випадках, прямо передбачених Конституцією, на певний період і з метою: врятування життя людей та майна; запобігання злочинів чи його припинення; забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту; забезпечення охорони здоров'я і моральності населення, захисту репутації або прав і свобод інших людей; запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно.

Висновки. У зв'язку з введенням воєнного стану певні конституційні права та свободи людини і громадянина можуть бути тимчасово (на період дії воєнного стану) обмежені. Сутність обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина під час воєнного стану, в свою чергу, пояснюється особливістю режиму їх захисту з боку держави в такий час.

Обмеження прав і свобод людини та громадянина – це передбачений Конституцією та законами України режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих Основним Законом України прав і свобод в інтересах забезпечення прав особи та прав інших людей, а також забезпечення національної безпеки і оборони України. Обмеження прав і свобод людини і громадянина допустиме лише за умови що це прямо передбачено Основним Законом України і узгоджується з нормами міжнародного права. При дотриманні вказаних вимог обмеження прав і свобод вважаються правомірними.

Аналіз міжнародно-правових актів свідчить про те, що обмеження прав і свобод включають в себе вимоги (критерії), які визначають: 1) правову основу (нормативну базу) обмежень; 2) мету обмежень; 3) підстави обмежень (обставини, що викликають їх необхідність); 4) перелік прав і свобод, які не підлягають жодним обмеженням; 5) принципи запровадження обмежень; 6) порядок запровадження обмежень; 7) характер і зміст обмежень; 8) права і свободи, що можуть бути обмежені.

Виділено такі критерії обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина (в інтересах національної безпеки держави у мирний час, у разі запровадження воєнного або надзвичайного стану): а) нормативне закріплення можливості запровадження обмежень (Конституція та закони України); б) тип загрози (особливості застосування обмежень залежно від виду загрози); в) законні підстави (легітимна мета) - втручання в права повинно мати певну основу в національному законодавстві (інтереси національної безпеки та територіальної цілісності, інтереси громадської безпеки, інтереси економічного добробуту країни); г) необхідність запровадження обмежень в демократичному суспільстві; г) пропорційність та співмірність – застосовані обмеження мають відповідати меті; д) тривалість (строковість) – обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина повинно бути окреслене часовим проміжком (протягом якого строку на всій території держави або на певній його частині будуть діяти обмеження); е) спосіб обмеження (конкретизація на рівні закону заходів щодо обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина).

Посилання:

1. Американська конвенція про права людини від 22 листопада 1969 року URL: <https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1969.html>.
2. Бадида А. Ю. Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану: як знайти баланс між публічним інтересом та індивідуальними правами. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану: матеріали наукового семінару (23 червня 2022 р.) / упор. М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 12–17.
3. Відступ України від окремих зобов'язань за міжнародним пактом про громадянські та політичні права та європейською конвенцією з прав людини. URL: <https://minjust.gov.ua/m/vidstup-ukraini-vid-okremih-zobov'язan-za-mijnarodnim-paktom-pro-gromadyanski-ta-politichni-prava-ta-evropeyskoyu-konventsieyu-z-prav-lyudini>

4. Володимир богатир. Хронологія відступу від зобов'язань під час війни. 16 листопада 2022 р. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciji/hronologiya-vidstupu-vid-zobov'язan-pid-chas-viyni-.html#:~:text=%D0%9F%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BC%20%D0%B7%D0%B0%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8E%20%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8,2015%20%E2%84%96%20462%2DVIII>.

5. Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ від 29 червня 1990 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_082.

6. Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується смертної кари (Прийнятий резолюцією 44/128 Генеральної Асамблеї від 15 грудня 1989 року) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187.

7. Загальна декларація прав людини 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

8. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

11. Позиція щодо необхідності подальшого відступу від окремих зобов'язань за Пактом та Конвенцією. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/09/04/20200904154659-51.docx>.

12. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_15_UKR.pdf.

13. Про правовий режим воєнного стану від 12 квітня 2015 року № 389-VIII -VIII. Закон України. Відомості Верховної Ради України. -2015. -№ 28. -Ст. 250.

14. Про утворення Міжвідомчої комісії з питань відступу України від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.2017 № 281. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2017-%D0%BF#Text>.

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 1712 Кодексу адміністративного судочинства України від 8 квітня 2015 року № 3 -рп/2015. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/3-rp/2015.pdf>.

16. Сіракузькі принципи тлумачення обмежень і відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року (конференція проводилася у Сіракузах (Італія) з 30 квітня по 4 травня 1984 року, котрі були прийняті у травні 1984 року групою експертів, скликаних Міжнародною комісією юристів, Міжнародною Асоціацією кримінального права, Американською асоціацією Міжнародної Комісії юристів, Інститутом прав людини Урбана Морганата, Міжнародним інститутом теорії й практики кримінального права. URL: <https://www.refworld.org.ru/category,LEGAL,UNCHR,,4933d0b22,0.html>.

17. Скрипнюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. Науково-практичний юридичний журнал «Публічне право». Київ, 2011. № 3. С. 5. URL: <http://www.yourfuture.org.Ua/ua/pb/2011/3/Skrupniuk.pdf>.

Статтю було подано	17.07.2023	The article was submitted
Статтю було доопрацьовано	18.07.2023	The article was revised
Статтю було прийнято	25.07.2023	The article was accepted